

Veřejné mínění a ekonomická transformace – český případ

Jednou z otázek, které si v komplexu problematiky ekonomické a společenské transformace postsocialistických zemí střední, jihovýchodní a východní Evropy nesporně zasluhují důkladnou pozornost, je role veřejného mínění v jejím průběhu. V rámci politických elit i odborné veřejnosti existuje poměrně rozšířený názor, že veřejné mínění rozhodujícím způsobem ovlivňuje osud ekonomických a sociálních reforem. Popularita tohoto názoru přitom značně zesilovala v době, kdy hlavní političtí protagonisté spjatí s ekonomickými reformami a s jejich realizací začali být ve zvýšené míře konfrontováni s ostře kritickým postojem části populace svých zemí k průběhu a výsledkům dosavadních reforem a se ztrátou původní, často zcela mimořádně vysoké přízně u obyvatel, která se posléze reálně odrazila ve více či méně těžkých volebních porážkách. Pro celkové posouzení role veřejného mínění v procesu transformace v jednotlivých zemích, které se navzdory četným analogiím v případě reformních postupů i základních ekonomických trendů mohou lišit, i pro eventuální závěry obecnějšího charakteru je nezbytné podívat se podrobněji na vývoj postojů veřejného mínění k samotné ekonomické reformě a jejím jednotlivým aspektům, na hodnocení a postoje ve vztahu k dalším relevantním faktorům, jako jsou např. životní úroveň, nezaměstnanost, celková hospodářská úroveň země apod., a na to, co tyto postoje formovalo, respektive co vedlo k jejich klíčovým změnám v průběhu sledovaného období. Tento příspěvek se primárně věnuje veřejnému mínění v České republice, jeho aktuálním postojům a změnám, kterými prošlo v uplynulých letech, ale ještě před tím, než se dostaneme k samotné prezentaci a interpretaci konkrétních dat, je nezbytné předeslat několik poznámek, které se obecně týkají role veřejného mínění ve společenských procesech.

Role veřejného mínění ve společenských procesech

Jaký je význam a postavení veřejného mínění ve společenských procesech? Jak moc veřejné mínění ovlivňuje to, co se děje v politice, v ekonomice a ve společnosti vůbec? Odpověď na tuto otázku není tak jednoduchá, jak by se na první pohled mohlo zdát.

Především je možno konstatovat a na nespočtu praktických příkladů dokumentovat, že reálná váha veřejného mínění jako faktoru ovlivňujícího chod věcí veřejných je velmi proměnlivá v čase a v závislosti na okolnostech. Čistě intuitivní úvaha na toto téma by mohla svádět k závěru, že postoje a nálady veřejného mínění budou zejména v demokratických společnostech, kde obsazování veřejných rozhodovacích pozic podléhá přímo či alespoň zprostředkovaně periodicky opakované veřejné volbě, vždy prvkem významným, ne-li přímo determinujícím. Navíc i naše vlastní, společná historická zkušenost s komunistickým režimem a se státním socialismem, které se politicky zhroutily především v důsledku ztráty širší společenské podpory, velmi jasně ukázala, že veřejné mínění nelze pomíjet ani ve společnostech s autoritářskou formou vládnutí. Je zřejmé, že společenská podpora (bez ohledu na to, z čeho pramení) je vždy klíčovým faktorem pro stabilitu a akceschopnost jakéhokoli společenského uspořádání. V praxi se však lze velmi často setkat s případy, kdy deklarované postoje a konkrétní aktivity politické elity jsou v přímém protikladu s tím, co si myslí či přeje převládající veřejné mínění včetně vlastních stoupců, přičemž tyto názorové diskrpance s sebou nenesou žádné nebo jen zcela marginální konsekvence, pokud jde např. o politické preference či důvěru v politické instituce nebo jejich jednotlivé představitele¹.

Značný význam v otázce role veřejného mínění ve společenských procesech má i způsob či mechanismus, jakým se veřejné mínění obecně utváří. Postoje a názory občanů, které v kvantitativním souhrnu vytvářejí celkové veřejné mínění, představují určitou subjektivní projekci objektivní reality, kterou tak či onak ovlivňuje a z celkového pohledu vnitřně diferencuje celý komplex více nebo méně vzájemně propojených a v čase proměnlivých faktorů individuálního i obecného charakteru, jako jsou např. osobní nebo i zprostředkovaná životní zkušenost, vlastní systém hodnot, výchova, již dříve utvořené názory a postoje, případně ustálené myšlenkové stereotypy a předsudky, postoje a názory lidí v bezprostředním okolí, postoje a názory celebrit či respektovaných názorových vůdců, působení sdělovacích prostředků atd., přičemž míra vlivu těchto faktorů se liší případ od případu u jednotlivých lidí i u jednotlivých otázek a může se podle okolností měnit v průběhu času. Z hlediska formování veřejného mínění jako celku však přeci jen lze vypozařovat určité rysy, které mají obecnější charakter. K těm podstatným a z našeho pohledu zajímavým rysům patří, že veřejné mínění obecně není zcela autonomní ve vztahu k postojům a názorům prezentovaným společenskými elitami² včetně těch, které disponují rozhodovacími pravomocemi. Vrcholoví sociální aktéři z řad politické, ekonomické, kulturní atd. elity mají prostřednictvím sdělovacích prostředků, různých institucí, jako jsou např. politické strany a hnutí, církve, společenské organizace, zájmová sdružení, velké korporace apod., a popřípadě určité vlastní neformální osobní autority ve společnosti schopnost podílet se výrazným způsobem na utváření a vedení veřejného mínění. Tato schopnost je vyšší, jestliže se příslušné osobnosti a případně jimi reprezentované instituce těší důvěře nebo sympatiím veřejnosti a jestliže prezentovaná sdělení (postoje, názory) nejsou v diametrálním rozporu zejména s převládajícími osobními zkušenostmi. Zároveň však lze uvést, že faktická možnost působení společenských elit na veřejné mínění je poněkud dvojsečná. V případě, kdy vůči původci sdělení panuje silná nedůvěra, může být konečný efekt nejen nulový, ale dokonce záporný, tedy takový, že veřejné mínění a priori zaujme negativní postoj k předloženému stanovisku nebo že se přikloní k některé existující alternativě. Stejně tak dlouhodobě, opakovaně nebo velmi příkré rozpory mezi sděleními vrcholových aktérů a mezi tím, co bezprostředně vidí a pociťuje veřejnost, mohou vyvolat nedůvěru či averzi k příslušným jednotlivcům a institucím, které zastupují, a také zdiskreditovat to, s čím jsou osobně spojováni, ať už jde o názory a postoje, záměry do budoucna či minulé aktivity. Empirie z oblasti veřejného mínění i z oblasti marketingu přitom ukazuje, že negativní zkušenost a nedůvěra působí mnohem silněji a déle než jejich protipóly a že se velmi obtížně překonávají, zvláště když jejich vznik byl provázen pocitem zklamání plynoucím z předchozích očekávání či dříve udělené důvěry.

Ekonomická transformace, hospodářský vývoj a názory české veřejnosti

Pro celkové posouzení a pochopení toho, co se ve veřejném mínění v České republice odehrálo v souvislosti s ekonomickou transformací a se sociálněekonomickými otázkami obecně, je třeba si nejprve alespoň stručně zrekapitulovat, jak se vyvíjela samotná ekonomika v období po zlomovém roce 1989 a jaké to mělo důsledky pro občany ČR.

Tabulka č. 1 – Některé základní trendy ekonomického a sociálního vývoje v České republice

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Reálný HDP, index, 1989=100	100,0	99,8	88,2	87,8	87,8	89,8	95,1	99,2	98,4	97,2	96,9	99,7	-
Index spotřebitelských cen, 1989=100	100,0	109,7	171,8	190,9	230,6	253,6	276,7	301,0	326,6	361,6	369,2	383,6	401,6
Míra inflace, nárůst v %	1,4	9,7	56,6	11,1	20,8	10,0	9,1	8,8	8,5	10,7	2,1	3,9	4,7
Míra nezaměstnanosti v %	0,0	0,7	4,1	2,6	3,5	3,2	2,9	3,5	5,2	7,5	9,4	8,8	8,9
HDP na pracovníka, index, 1989=100	100,0	100,8	94,2	96,2	97,9	99,3	102,5	106,8	107,8	107,1	110,8	116,4	-
Průměrná reálná mzda, index 1989=100	100,0	94,8	69,9	77,1	79,9	86,1	93,5	101,5	103,5	102,0	108,1	110,8	-
Průměrný reálný důchod, index, 1989=100	100,0	94,0	72,8	73,6	70,0	72,8	83,6	91,4	96,2	95,1	98,4	98,8	-
Bilance zahraničního obchodu, mil. USD	-5	-763	841	-1601	346	-716	-3608	-5809	-4389	-2438	-1971	-3143	-3141
Kurz USD v jednotkách Kč (Kčs), střední kurzy	14,29	28,0	27,84	28,9	29,995	28,785	26,541	27,145	31,698	32,281	34,569	38,437	37,887
Zahraněční zadluženost, mld. USD	x	x	x	8,5	9,6	12,2	17,2	21,2	21,6	24,3	22,9	21,4	21,8
Devizové rezervy, mld. USD	x	x	x	0,8	3,9	6,1	14,0	12,4	9,8	12,6	12,8	13,1	14,5
Bytová výstavba, zahájené byty, index, 1989=100 ³	100,0	109,0	19,5	15,1	13,3	19,6	29,6	40,5	59,2	62,6	58,8	57,9	-
Bytová výstavba, dokončené b., index, 1989=100 ⁴	100,0	81,0	75,8	66,1	57,2	33,0	23,0	26,3	30,4	40,3	41,1	45,8	-

Data ČSÚ a ČNB

Ekonomická situace a vývoj v České republice byly v porovnání s dalšími postsocialistickými státy v mnoha ohledech specifické. Do období ekonomické transformace vstupovala ČR ještě jako součást společného federativního státu se Slovenskem s řadou poměrně příznivých makroekonomických parametrů. Na rozdíl od jiných zemí, jako je např. Polsko či Maďarsko, se bývalé Československo na konci 80. let nepotýkalo ani s vysokou zahraniční zadlužeností⁵, ani s hlubokou vnitřní či vnější makroekonomickou nerovnováhou. Výše československého státního dluhu byla relativně malá: v roce 1989 představoval dluh vlády z kumulovaných rozpočtových sald pouhých 5 mld. Kčs, tedy asi 0,7 % HDP, což je prakticky zanedbatelné, a i po připočtení státem převzatých závazků privatizovaných či likvidovaných státních podniků jeho relativní výše v poměru k HDP zůstala jedna z nejnižších v Evropě, což v případě již samostatné ČR ostatně platí dodnes⁶. Mezi postsocialistickými státy československá ekonomika disponovala v relativním vyjádření jedním z kvantitativně nejrozsáhlejších produktů. Hrubý domácí produkt na obyvatele vyjádřený v USD v přepočtu podle agregátní parity kupní síly se na konci 80. let pohyboval v rozmezí 8 000 – 9 000 USD⁷. Navíc česká část federace na tom byla díky svému historicky založenému ekonomickému předstihu o poznání lépe než Slovensko⁸.

Jak ukazují údaje v tabulce č. 1, podobně jako ostatní postsocialistické země i Českou republiku postihl na počátku 90. let hluboký ekonomický propad. Kritickým byl zejména rok 1991, kdy byl pokles HDP nejprudší, ale hospodářská deprese fakticky trvala nepřetržitě od počátku roku 1990 až do prvního čtvrtletí 1994 (v některých odvětvích ekonomiky dokonce ještě déle), přičemž měla prakticky plošný charakter a projevila se hlubokým poklesem výkonnosti průmyslu, zemědělství, stavebnictví, dopravy, vnitřního obchodu i většiny tržních služeb. V roce 1990 a především pak 1991 zaostal růst nominálních mezd i důchodů daleko za růstem indexu spotřebitelských cen⁹, respektive za inflací, což vedlo k prudkému snížení reálných mezd a důchodů a s tím spojenému poklesu životní úrovně, který se objektivně projevil v poklesu spotřeby některých základních druhů potravin a průmyslového zboží (viz. tabulka č. 2) a který svůj odraz jednoznačně zaznamenal i ve veřejném mínění¹⁰. Samotný pokles reálných mezd byl ovšem přes svoji značnou hloubku v podstatě jednorázový a již od poloviny roku 1991 začaly mzdy nejen v nominálním, ale i v reálném vyjádření růst, a to podstatně dříve a výrazně rychleji než produktivita práce¹¹. Na rozdíl od jiných postsocialistických zemí a v rámci tehdy ještě existující federace i na rozdíl od Slovenska se v České republice v průběhu krize z počátku 90. let objevila pouze velmi nízká míra nezaměstnanosti, která po dosažení určitého vrcholu v r. 1991 opět poklesla a v následujících letech až do propuknutí druhé ekonomické deprese v roce 1997 se pohybovala pod hranicí čtyř nebo i tří procent. V období 1994 až 1996 se objevily známky ekonomického oživení, které ovšem zřejmě nestálo na příliš zdravých základech. Nezbytná restrukturalizace a modernizace domácího průmyslu v té době prakticky ještě ani nezačala. Ekonomický růst nebyl zdaleka tak silný, jak by bylo třeba pro překonání nejen citelného ekonomického zpoždění za vyspělými tržními ekonomikami, ale i samotného předchozího ekonomického propadu. Jeho hlavním zdrojem přitom byla rychle rostoucí vnitřní poptávka, která zároveň generovala rychlý růst dovozu, především pak spotřebního průmyslového zboží, dopravních prostředků apod. Ve prospěch dovozu a v neprospěch vývozu působilo i trvalé reálné inflační posilování české koruny vůči dolaru a jiným konvertibilním měnám používaným v zahraničním obchodě, které v podmínkách existence režimu fixního směnného kurzu nemohlo být neutralizováno její přirozenou depreciací ani administrativní devalvací kvůli rostoucímu aktivnímu saldu finančního účtu platební bilance¹², jež

naopak vytvářelo stále rostoucí tlak na apreciaci nebo revaluaci české koruny.¹³ Narůstající pasivum zahraničního obchodu postupně převážilo aktivní bilanci služeb a vytvořilo schodek běžného účtu platební bilance, který v roce 1996 dosáhl až 7,6 % v poměru k HDP. Nakonec prohlubující se problémy s vnější makroekonomickou nerovnováhou, které si už v roce 1996 vynutily radikální rozšíření tzv. flukтуаčního pásma směnného kurzu koruny, vyústily do otevřené měnové krize spočívající ve spekulativním útoku na korunu v květnu 1997, který vedl k definitivnímu zhroucení režimu fixního směnného kurzu koruny, a následně do další vleklé ekonomické deprese, kterou tentokrát již provázal poměrně rychlý a výrazný růst nezaměstnanosti a v roce 1998 rovněž i pokles reálných mezd. Obrát k novému oživení nastal v průběhu roku 1999, přičemž tentokrát je ekonomický růst významnou měrou založen na přímých zahraničních investicích, což vytváří určité předpoklady pro jeho trvalejší ráz. Rok 2001 přitom bude s největší pravděpodobností prvním, kdy reálný hrubý domácí produkt České republiky přesáhne svoji úroveň z roku 1989.

Tabulka č. 2 – Spotřeba vybraných základních druhů potravin a průmyslového zboží na jednoho obyvatele

	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Maso (kg)	89,3	97,4	96,5	88,4	86,6	84,3	81,2	82,0	85,3	81,5	82,1
Vepřové sádlo včetně slaniny (kg)	6,5	6,8	6,9	7,5	7,0	6,1	5,7	5,2	5,2	5,1	5,1
Mléko a mléčné výrobky kromě másla (kg)	252,2	259,6	256,2	242,7	214,4	190,1	191,9	187,5	199,2	195,2	197,1
Máslo (kg)	9,7	9,4	8,7	6,1	5,5	5,3	5,2	4,5	4,2	4,1	4,0
Jedlé rostlinné tuky a oleje (kg)	11,0	12,5	12,8	13,5	13,8	14,5	15,0	15,4	15,8	16,2	16,7
Pšeničná mouka (kg)	82,0	85,6	85,8	86,5	87,4	88,5	87,3	88,1	87,0	86,0	85,3
Večce (kusy)	337	336	340	328	328	318	308	290	276	311	319
Ovoce (kg)	61,6	70,5	59,7	64,4	69,5	72,7	71,5	72,1	73,5	71,5	72,5
Zelenina (kg)	68,1	68,7	66,6	73,6	69,7	74,2	75,8	78,0	79,5	81,1	82,2
Cukr (kg)	36,6	39,8	44,0	42,3	39,5	38,9	38,6	38,9	39,5	39,1	37,6
Šité prádlo (kusy)	3,2	2,8	3,2	2,4	1,9	1,7	1,6	1,5	1,6	1,4	1,7
Pletené prádlo (kusy)	4,1	4,8	5,1	3,5	3,3	3,2	3,2	3,2	3,3	3,2	3,4
Pletené svrchní ošacení (kusy)	4,3	4,4	4,7	3,4	3,4	3,3	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1
Svrchní oděvy (kusy)	2,9	2,3	2,3	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4	1,5	1,6	1,5
Punčochy a ponožky (páry)	10,7	11,5	11,5	11,3	10,4	9,8	9,5	10,5	10,1	9,6	9,0
Obuv, celkem (páry)	4,7	4,7	5,1	3,3	3,0	2,8	2,7	3,1	3,0	3,1	3,0
- z toho: kožená (páry)	1,6	1,8	2,0	1,4	1,3	1,0	0,9	1,1	1,1	1,3	1,2

Statistická ročenka České republiky 1994, 1995, 1999 a 2000

Pokud jde o samotné názory veřejného mínění na ekonomickou transformaci a na ekonomický vývoj či ekonomickou situaci, ty v průběhu uplynulých let byly zkoumány s různou periodicitou různými institucemi prostřednictvím řady různě formulovaných otázek užívajících různé škály odpovědí. Tento materiál se opírá především o data z kontinuálních omnibusových šetření Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR (CVVM) a jeho předchůdce, někdejšího Institutu pro výzkum veřejného mínění (IVVM). Omnibusová šetření CVVM probíhají na souboru cca 1000 respondentů ve věku od 15 let získaném kvótním výběrem. Základní vývojové trendy, o kterých prezentované indikátory vypovídají, jsou potvrzovány i daty z jiných šetření.

Tabulka č. 3 - Hodnocení úspěšnosti průběhu ekonomické transformace v letech 1993 - 2001¹⁴

Rok	1993				1994				1995				1996				1997				98	99	00	01		
	03	06	09	12	03	06	09	02	04	06	08	10	01	03	04	10	02	03	04	05	06	07	02	02	02	02
Úspěšný	26	24	26	24	28	32	33	31	30	26	25	31	28	28	24	23	18	20	11	10	8	8	5	7	8	11
Tak napůl	42	44	42	45	47	44	41	44	44	47	44	46	46	43	38	42	44	34	38	40	31	32	31	28	27	36
Neúspěšný	26	20	22	18	17	16	18	18	16	19	18	18	18	19	23	26	27	36	44	44	53	53	61	53	52	41
NEVÍ	6	12	10	13	8	8	8	7	10	8	13	5	8	10	15	9	11	10	7	6	8	7	3	12	13	12
+/-	0	4	4	6	11	16	15	13	14	7	7	13	10	9	1	-3	-9	-16	-33	-34	-45	-45	-56	-46	-44	-30

Procenta ve sloupci, úspěšný = součet odpovědí velmi+spíše úspěšný, neúspěšný = součet odpovědí velmi+spíše neúspěšný. Velikost náhodné statistické chyby činí +/-3 procentní body. Údaj v posledním řádku představuje rozdíl mezi hodnocením úspěšný a neúspěšný.

V tabulce č. 3 jsou zachyceny základní výsledky všech šetření, v nichž dotázaní hodnotili úspěšnost dosavadního průběhu ekonomické transformace. Z ní je patrné, že po celé období až do první poloviny roku 1996 v hodnocení průběhu transformace převažoval mírný optimismus. S výjimkou prvního výzkumu v březnu 1993, kdy odpovědi „úspěšný“ a „neúspěšný“ byly vyrovnané, pozitivní hodnocení průběhu transformace vždy převažovalo nad podílem nespokojených, přičemž nejčastěji se o průběhu transformace lidé vyjadřovali jako o „tak napůl“ úspěšném. V průběhu let 1993 a 1994 přitom optimismus sílil a svého vrcholu dosahoval od poloviny r. 1994 do poloviny r. 1995, kdy bylo ve dvou šetřeních po sobě zaznamenáno jeho mírné a protentokrát ještě jen přechodné snížení. Trvalý pokles započal během r. 1996, definitivní zvrat v pohledu na průběh transformace pak přinesl rok 1997, kdy se kritické hodnocení postupně stalo v rámci veřejného mínění jednoznačně dominantním názorem. Kritické postoje k průběhu transformace kulminovaly v roce 1998, kdy jej v únorovém šetření za neúspěšný označily tři pětiny dotázaných. Oproti tomu výsledky následných šetření v letech 1999 a 2000 byly ve znamení určitého útlumu bezprostřední kritiky a prozatím poslední výzkum z února 2001 přinesl i výraznější nárůst podílu odpovědí „tak napůl“. Podíl pozitivních vyjádření na adresu dosavadního průběhu transformace se rovněž zvýšil, ale pouze v porovnání s kritickým rokem 1998.

Zasadíme-li vývoj hodnocení průběhu ekonomické transformace veřejností do kontextu výše popsaného vývoje ekonomiky, vyplynou z toho dvě základní zjištění. Jedním z nich je, že v samotném sledovaném období (tj. v letech 1993 - 2001) trend hodnocení průběhu transformace vcelku korespondoval se základními trendy ekonomickými. Relativní optimismus první poloviny 90. let v podstatě gradoval spolu s tehdejší ekonomickou konjunkturou, počátek rozhodného obratu v hodnocení průběhu transformace se shoduje s dobou, kdy situace v ekonomice přestala být nadále udržitelnou, kritika ze strany veřejnosti se stupňovala s tím, jak se prohlubovala ekonomická krize, a posléze se zmiřňovala, když se ekonomickou krizi začalo postupně dařit překonávat. Druhé zjištění spočívá v tom, že silný pokles nejen ekonomiky, ale především reálných mezd a důchodů, respektive životní úrovně na počátku 90. let bezprostředně neměl výrazný negativní dopad na hodnocení průběhu ekonomické transformace¹⁵. Ten začal být v masovém měřítku považován za neúspěšný až v období krize ze 2. poloviny 90. let, jejíž reálné důsledky pro životní úroveň obyvatelstva byly přes nárůst nezaměstnanosti a pokles reálných mezd i reálných důchodů v roce 1998 nepoměrně menší, než tomu bylo na počátku 90. let.

Tabulka č. 4 - Popularita Václava Klause

ROK	1991					1992					1993					1994					1995					1996					1997					1998		
MĚSÍC	02	04	06	09	11	01	03	05	07	10	02	05	09	12	03	06	09	12	03	06	09	12	03	06	09	12	03	06	09	12	02	04	06					
% příznivců	70	64	68	64	58	65	64	58	72	72	61	65	62	62	69	63	64	59	51	49	52	52	53	49	44	44	42	29	33	23	17	22	27					

Data IVVM

To se může na první pohled jevit jako poněkud překvapující, ale vysvětlení tohoto zdánlivého rozporu je vcelku prosté. Na přelomu 80. a 90. let v ČR existovala nebo se průběžně zformovala řada významných faktorů, které přispěly k tomu, že se značná část populace nadlouho silně identifikovala s prosadivším se scénářem ekonomické reformy, který vycházel jednoznačně z neoliberálních pozic a z představ světových ekonomických institucí vyjádřených ve „Washingtonském konsensu I“, a s politickou elitou, která s tímto scénářem byla spojena¹⁶. Právě autorita institucí, jako Mezinárodní měnový fond a Světová banka, které se často dovolávali samotní klíčoví aktéři tohoto modelu postkomunistické transformace, byla jedním z nich. Dalším takovým faktorem byl vztah k politicky, morálně i ekonomicky zcela zdiskreditovanému „ancien régime“, který sám sebe deklaroval jako levicový; příklon k pravici a k ní prosazovanému neoliberálnímu pojetí ekonomické reformy v představách mnoha lidí figuroval jako jediný opravdový a definitivní způsob rozchodu s komunistickým režimem či jednoznačného negativního vymezení se vůči němu, přičemž tento stereotyp byl a dodnes je velmi často podporován a instrumentalizován v politickém boji¹⁷. Významnou roli zde nepochybně sehrály i sdělovací prostředky, které se většinou postavily za pravicovou neoliberální elitu a její politické a ekonomické záměry či aktivity, přičemž kromě intenzivní prezentace „českého hospodářského zázraku“ dlouhodobě působily i jako filtr vůči kritickým názorům nebo nežádoucím informacím. Mnozí lidé, především z řad střední nebo mladší generace, kteří sice nebyli v žádném bezprostředním konfliktu s komunistickým režimem, kteří za jeho existence dosáhli relativně vysokého sociálního statusu či si k jeho získání vytvořili alespoň dobré předpoklady, ale pro které se právě proto režim stal omezující přítěží, s novou pravicovou garniturou a jejím modelem ekonomické reformy spojili svoje vlastní ambice a naděje na rychlý materiální či mocenský vzestup. K původní široké podpoře reformy v její navržené a započaté podobě rozhodným způsobem přispěly i vyhlídky spojované s kupónovou privatizací, která byla její nedílnou součástí, a stejně tak i rychlé a velmi zřetelné pozitivní posuny v šířce, rozmanitosti a kvalitě nabídky zboží na vnitřním trhu, které s sebou přineslo otevření ekonomiky dovozu, respektive rozsáhlá liberalizace zahraničního obchodu. Proti vzniku nějaké masivní a dlouhodobé skepse v reakci na propad životní úrovně z počátku 90. let působilo i to, že veřejnost na něj byla do jisté míry připravena předem a že s ním byla alespoň částečně srozuměna¹⁸, i když jeho absolutní hloubka překonala o dost tehdejší očekávání vlády¹⁹. Samotný pokles přitom zdaleka nebyl tak hluboký a vleklý, jako tomu bylo u jiných postkomunistických států, přičemž i samotná výchozí životní úroveň byla relativně vyšší, takže konečný výsledek byl nepoměrně příznivější. K celkově optimistickému vnímání situace a k dlouhodobé stabilizaci podpory pravicové koalice přispívalo i udržení velmi nízké míry nezaměstnanosti, a to nejen v porovnání s jinými transformujícími se státy. Dopady poklesu reálných příjmů na životní úroveň pak byly rovněž zmírněny tím, že se na českém trhu rychle rozvinul systém finančních služeb včetně rozsáhlého poskytování leasingu a různých forem spotřebitelských úvěrů, což umožňovalo nakupovat nákladnější předměty, jako třeba automobily, výpočetní techniku nebo bytové zařízení i bez předchozího dlouhodobějšího spoření. Vedle toho řada věcí běžně užívaných k osobním účelům (např. telefony, automobily apod.) začala být těmi, kdo podnikají nebo pracují na vlastní účet, bez problémů a v masovém měřítku zahrnována do daňové odpočitatelných nákladů. Tyto a ještě mnohé další okolnosti vedly k tomu, že se hodnocení průběhu ekonomické transformace neslo až do přelomu let 1996 a 1997 v duchu převládajícího optimismu a důvěry.

Následný obrat v hodnocení průběhu ekonomické transformace zcela evidentně souvisel s tím, co se bezprostředně odehrálo v ekonomice. Spíš ale než o bezprostřední reakci na nějakou momentální osobní újmu ekonomického rázu, protože ta se v podobě nárůstu nezaměstnanosti a poklesu reálných příjmů dostavila až s jistým zpožděním, se tu jednalo o desilusi, jejíž hloubku kromě jiného předurčila míra předchozí důvěry a optimismu ve vztahu k procesu transformace či k politické elitě s ním spjaté a která nebyla dílem okamžiku, ale výsledkem dlouhodobějšího vývoje, v němž se postupně kumulovaly důvody, které nakonec převážily a zcela zvrátily působení faktorů udržujících dřívější převážně optimistický postoj veřejnosti. Takových důvodů přitom byla celá řada. Silný dojem, a to nejen u bezprostředně postižených, zanechala např. obsáhlá série krachů malých a středních bank, během níž kromě jiného vyšel najevo celkově velmi neblahý stav bankovního sektoru, který přitom už beztak velkou část veřejnosti iritoval vysoce nadprůměrnými platy a okázalými budovami a na záchranu kterého posléze musely být státem uvolněny řádově stovky miliard korun. Postupem času byla veřejnost také stále více konfrontována s řadou skandálů spojených s privatizací, se státními zakázkami, s úvěrovými podvody, s „tunelováním“ podniků, investičních fondů, kampeliček apod., ve kterých přitom často figurovali četní reprezentanti nejvyšší politické a ekonomické elity nebo alespoň lidé s nimi spojení. Pocit hlubokého rozčarování průběžně přinesla i v první fázi s nadšením přijímaná kupónová privatizace²⁰, do které se bezprostředně zapojilo více než 70 % dospělých občanů ČR. Za své rychle vzala nejen původní, zcela iluzorní představa o společnosti drobných akcionářů řídících tímto způsobem privatizované podniky, ale záhy poté i reálné vyhlídky většiny občanů na nějaký výraznější materiální profit z privatizovaného majetku. Zklamání zažila spousta těch, kdo se většinou nechali lákat

přislíbem vyplacení určité hotovosti a svěřili se do rukou tzv. investičních privatizačních fondů, které se často ukázaly nejen jako neschopné dostát svým finančním slibům, ale které své klienty připravily v řadě případů i o jejich vlastní podíl na akcích. Lépe na tom ovšem nebyli vesměs ani ti, kdo se rozhodli svoje investiční kupóny uplatnit sami. Kromě toho, že dostupné informace o privatizovaných podnicích nedávaly prostor pro racionální výběr, takže celá operace v podstatě měla charakter loterie, většina takto privatizovaných akcií náležela rozsahem nepříliš velkým podnikům, které jsou na veřejném kapitálovém trhu už z tohoto titulu běžně prakticky neobchodovatelné. Lidé tak často získali zcela nelikvidní akcie, které jim nevynesly ani korunu dividend. V lepších případech se jim povedlo, obvykle za velmi nízkou cenu, takové akcie prodat během tzv. „třetí vlny privatizace“²¹, ale častěji se prostě stávalo, že podnik dřív získal většinového akcionáře, čímž akcie de facto ztratily veškerou cenu, nebo že zanikl. Svůj podíl na dotváření příhodné atmosféry pro obrát v hodnocení průběhu ekonomické transformace měly také množící se případy, kdy vesměs již zprivatizované podniky přestaly včas vyplácet mzdy zaměstnancům z důvodu své platební neschopnosti. Události z přelomu let 1996 a 1997, kterými vyvrcholily kumulující se ekonomické potíže a které s sebou po letech systematické prezentace ekonomického vývoje ČR jako hospodářského zázraku přinesly i přímé přiznání neúspěchu dosavadní hospodářské politiky, byly příslovečnou poslední kapkou, po které veřejné mínění ztratilo veškeré zbývající iluze a která v rychlém sledu přivedla zemi k vládní krizi a předčasným volbám v r. 1998, z nichž vítězně vyšli do té doby opoziční sociální demokraté.

Změna celkové atmosféry ve veřejném mínění v průběhu roku 1997 se ovšem neodrazila jen na hodnocení dosavadního průběhu ekonomické transformace. Velmi výrazný dopad výzkumy veřejného mínění zaznamenaly i z hlediska toho, jak lidé vnímají ekonomickou úroveň země. V omnibusových šetřeních IVVM, respektive CVVM SoÚ AV ČR je hodnocení ekonomické úrovně ČR sledováno v kontextu hodnocení ekonomické úrovně dalších devíti zemí. Jak ukazují výsledky zachycené v tabulce č. 5, ještě v únoru 1997, kdy bylo shodou okolností šetření v této podobě provedeno vůbec poprvé, hodnotilo hospodářskou úroveň „dobře“ 61 % dotázaných, přičemž lépe hodnoceny byly jen jediné dvě země – Německo a Rakousko – zastupující v baterii států „vyspělý Západ“. Následně pak hodnocení ekonomické úrovně ČR zaznamenalo nejen hluboký pokles podílu pozitivních vyjádření, ale také propad jinak velice stabilním „žebříčkem“ pořadí zemí, a to nejprve na 5. místo za Maďarsko a Polsko a posléze na 6. i za Slovinsko. Určitého dna pokles hodnocení ekonomické úrovně dosáhl v roce 1999, víceméně v souladu s dosažením dna ekonomického poklesu během krize odstartované v roce 1997. V letech 2000 a 2001 byl zaznamenán patrný vzestup podílu příznivého hodnocení, ale prozatím ještě bez vlivu na „žebříček“ zemí.

Tabulka č. 5 – Hodnocení ekonomické úrovně²²

	únor 1997	červenec 1997	leden 1998	červenec 1998	únor 1999	červenec 1999	únor 2000	červenec 2000	únor 2001
1. Německo	97	Německo	96	Německo	98	Německo	96	Německo	97
2. Rakousko	95	Rakousko	94	Rakousko	96	Rakousko	95	Rakousko	95
3. ČR	61	Maďarsko	50	Maďarsko	60	Maďarsko	54	Maďarsko	47
4. Maďarsko	51	Polsko	49	Polsko	53	Polsko	45	Polsko	42
5. Polsko	44	ČR	38	Slovinsko	38	Slovinsko	32	Slovinsko	39
6. Slovinsko	31	Slovinsko	31	ČR	32	ČR	26	ČR	32
7. Slovensko	26	Slovensko	22	Slovensko	27	Slovensko	14	Slovensko	14
8. Bulharsko	3	Bulharsko	3	Bulharsko	4	Bulharsko	4	Bulharsko	6
9. Rumunsko	2	Rumunsko	2	Rusko	2	Rusko	1	Rumunsko	2
10. Rusko	1	Rusko	1	Rumunsko	1	Rusko	0	Rusko	1

Numerický údaj představuje vždy součet procentních podílů odpovědí „velmi dobře“ a „spíše dobře“. Dopočet do 100 % ke každému údaji tvoří podíly odpovědí „spíše špatně“, „velmi špatně“ a „neví“. Velikost náhodné statistické chyby jsou +/-3 procentní body.

Zajímavou je i otázka, zda se výrazné posuny ve veřejném mínění, pokud jde o hodnocení průběhu transformace a o pohled na samotnou ekonomickou úroveň země, odrazily také v obecných postojích k roli státu a trhu v ekonomice nebo k některým základním prvkům transformace státně socialistické ekonomiky na tržní hospodářství, jako je třeba otázka privatizace.

Tabulka č. 6 – Role státu a trhu v ekonomice

	1990	1992	1995	1998	1999	2000	2002
Stát by měl usměrňovat rozvoj hospodářství	84	89	86	83	80	84	83
Stát má poskytovat hospodářským subjektům co možná největší samostatnost	*	*	80	75	75	73	73
Velikost soukromého vlastnictví nesmí být nijak omezována	*	*	63	64	63	63	63
Tržní hospodářství je cestou k vyšší životní úrovni	85	*	62	54	55	56	58

Procentní podíly těch, kdo s uvedenými výroky „rozhodně souhlasí“ nebo „spíše souhlasí“.

Pokud jde o roli trhu a státu v ekonomice, výsledky řady průzkumů naznačují, že naprostá většina veřejnosti nevnímá tyto dva elementy jako vzájemně se vylučující protiklady, a to zcela kontinuálně od počátku 90. let. Např. podíl těch, kdo souhlasí s obecnou tezí, že „stát by měl usměrňovat rozvoj hospodářství“, se od roku 1990 naprosto pravidelně pohybuje v rozmezí 80-89 %. Vedle toho ale cca tři čtvrtiny stabilně souhlasí také s tím, že „stát má poskytovat hospodářským subjektům co možná největší

samostatnost“, dvě třetiny odmítají jakékoli omezování velikosti soukromého vlastnictví a jednoznačnou převahu má i souhlas s tvrzením, že „tržní hospodářství je cestou k vyšší životní úrovni“, i když v tomto případě, jak naznačují výsledky v tabulce č. 6, někdejší takřka jednomyslnost zřejmě poněkud narušily zkušenosti nabyté v průběhu transformačního období. Z uvedeného lze usuzovat, že pokud jde o roli trhu a státu v ekonomice, naprostá většina veřejnosti vnitřně v podstatě inklinuje k jakémusi smíšenému modelu tržní ekonomiky s aktivní rolí státu, přičemž toto platilo už v době, kdy zemi vedla pravicová koalice, jejíž rozhodující většina se programově hlásila k zásadám laissez-faire. V konkrétní rovině se široký konsensus veřejnosti, pokud jde o souhlas se státními zásahy do ekonomiky, projevil např. u již jednou zmiňovaného dovozu dotovaného vepřového masa z EU, ale i u opakovaně zjištěné většinové podpory aktivní pomoci státu významným průmyslovým podnikům, které se ocitly ve finančních problémech, a v mnoha jiných případech.

Pokud jde o postoj veřejnosti k privatizaci, u něj se velmi zřetelně diferencuje obecná rovina od toho, co se na tomto poli v předchozích letech konkrétně odehrálo. Stanovisko k samotné privatizaci posuny veřejného mínění, ani události, o kterých jsme již pojednávali výše, zjevně neovlivnily. V rozsáhlém šetření Sociologického ústavu AV ČR, uskutečněném v rámci projektu „Deset let společenské transformace České a Slovenské republiky“ na podzim 1999, dvě třetiny dotázaných vyjádřily souhlas s tím, že „bez privatizace by se transformace k demokratické a moderní společnosti po roce 1989 nedala uskutečnit“, a to i navzdory tomu, že 84 % se domnívá, že „k českému způsobu privatizace existují odůvodněné ekonomické (popř. právní nebo morální) výhrady“ (viz. tabulka č. 7).

Tabulka č. 7 – Hodnocení privatizace (1999)

	souhlasí		nesouhlasí	
	určitě	spíše	spíše	určitě
Bez privatizace by se transformace k demokratické a moderní společnosti po roce 1989 nedala uskutečnit.	23,3	44,0	25,0	7,7
K českému způsobu privatizace existují odůvodněné ekonomické (popř. právní nebo morální) výhrady.	42,2	42,2	12,3	3,3

procenta v řádku

Podle výsledků téhož šetření (viz. tabulka č. 8) se česká veřejnost výrazně kloní k názoru, že privatizace proběhla příliš rychle, že namísto vyjasnění přinesla zneprůhlednění vlastnických vztahů, že byla příčinou rozsáhlého tunelování podniků a že se podílela na ekonomickém propadu. O pokračování privatizace pak většina soudí, že je třeba k němu přistupovat až po pečlivém zvážení dopadů s tím, že rozhodující je hledisko efektivity privatizace a nikoli zásada „najít co možná nejrychleji soukromého vlastníka“.

Tabulka č. 8 – Privatizace průmyslových podniků

1. názor	2. názor	průměr	%	
			1+2	4+5
Privatizace byla příliš rychlá.	Privatizace byla příliš pomalá.	2,43	54,2	16,8
Privatizace vytvořila jasné vlastnické vztahy.	Privatizace vlastnické vztahy zcela zneprůhlednila.	3,76	14,5	64,6
Privatizace přispěla k ekonomickému růstu.	Privatizace byla příčinou ekonomického propadu.	3,54	19,2	53,8
Privatizace byla příčinou rozsáhlého tunelování podniků	Tunelování podniků nebylo zaviněno privatizací.	2,32	62,1	21,1
Privatizaci je potřeba dokončit co nejdříve a co možná úplně	Další privatizaci je třeba uskutečňovat uvážlivě a pouze v těch případech, kdy to přinese prokazatelný užitek.	3,49	28,7	56,4

Dotázaní sami sebe zařazovali na pětibodové škále mezi dvěma protichůdnými výroky, přičemž 1 znamenalo ztotožnění se s prvním ze dvojice nabízených názorů, 2 příklon k prvnímu názoru, 3 neutrální, středový postoj, 4 příklon ke druhému názoru a 5 ztotožnění se s druhým ze dvojice výroků.

V souvislosti s vývojem, kterým prošla ekonomika České republiky od roku 1997, došlo rovněž k zajímavým posunům v pohledu na problém nezaměstnanosti. Od tohoto roku byly opakovaně zjišťovány názory na převažující důvody nezaměstnanosti (viz. tabulka č. 9).

Tabulka č. 9 – Převažující důvod nezaměstnanosti²³

	1997	2000	2001
nemůže sehnat vhodnou práci	36	49	53
nemůže sehnat vůbec žádnou práci	6	31	16
nemá zájem pracovat	45	14	24

Procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“, velikost náhodné statistické chyby činí +-3 procentní body.

V porovnání s rokem 1997, kdy byla otázka položena poprvé, došlo v letech 2000 i 2001 k výraznému poklesu podílu těch, kdo si myslí, že hlavním důvodem nezaměstnanosti je nezáměr lidí o práci. Naopak v roce 2000 bylo k vidění oproti roku 1997 pětinasobné zvýšení podílu těch, kdo za hlavní příčinu nezaměstnanosti považují to, že lidé nemohou sehnat vůbec žádnou práci. Tento posun v názorech vypovídá, že na veřejnost silně zapůsobil poměrně rychlý vzestup nezaměstnanosti v období 1997 až 1999. Naopak do změn v postojích mezi roky 2000 a 2001 se zřetelně promítlo příznivější hodnocení ekonomické situace v souvislosti s hospodářským oživením.

V souvislosti s ekonomickým vývojem a postoji veřejného mínění k němu má nesporně velký význam životní úroveň. Její reálný vývoj lze poměrně přesně změřit a vyjádřit prostřednictvím různých statistik, které sledují příjmy nebo úroveň spotřeby. Velmi důležité a z hlediska veřejného mínění snad vůbec nejdůležitější však je i to, jak životní úroveň subjektivně pocítují a hodnotí samotní občané. Od počátku roku 1995 se v omnibusových šetřeních IVVM či CVVM pravidelně každý měsíc objevuje otázka zjišťující na čtyřbodové škále subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti²⁴. Výsledky všech těchto výzkumů shrnuté ve formě ročních průměrů výše procentuálního podílu pozitivního hodnocení zachycuje tabulka č. 10. Kromě toho byla stejná otázka položena i v několika předchozích výzkumech, které jsou vypsány v poznámce pod tabulkou.

Tabulka č. 10 – Dobrá životní úroveň domácnosti v r. 1995 – 2001

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Průměr	59,6	61,0	57,4	54,8	56,7	58,9	61,5
Změna	X	+1,4	-3,6	-2,6	+1,9	+2,2	+2,6

Roční průměry procentuálního podílu hodnocení velmi dobrá + spíše dobrá životní úroveň

Podíl těch, kdo životní úroveň své domácnosti označili za „dobrou“, v období 1991 – 1994: II/1991 – 46 %; VII/1992 – 53 %; VII/1993 – 59 %; X/1993 – 54 %;

XII/1993 – 59 %; VII/1994 – 57 %; XII/1994 – 60 %.

Výsledky v podobě ročních průměrů podílu příznivého hodnocení životní úrovně vlastní domácnosti vykazují ve shodě s trendem ekonomického vývoje zřetelný pokles v období let 1997 a 1998 a následný vzestup v letech 1999 až 2001. Absolutní historické minimum, pokud jde o velikost podílu pozitivních vyjádření o životní úrovni vlastní domácnosti, činí 46 % a zachytilo jej hned první šetření v únoru 1991, což byla doba bezprostředně po cenové liberalizaci, v níž došlo k nejprudšímu a nejhlubšímu propadu reálných příjmů v důsledku dramatického vzestupu cenové hladiny. Jinak se na čtyřbodové škále příznivé subjektivní hodnocení životní úrovně domácnosti dostávalo pod úroveň 50 % pouze zcela výjimečně.

V souvislosti s životní úrovní a jejím hodnocením bývá v šetřeních CVVM ověřována příjmová situace občanů z hlediska možnosti uspokojovat konkrétní typy základních i nadstandardních životních potřeb (viz. tabulka č. 11). V tomto ohledu se tradičně ukazuje, že výdaje na základní potřeby, jako je jídlo, bydlení a každodenní zaopatření členů domácnosti, nečiní podle vlastních slov problémy zhruba čtyřem pětinaštinám populace. Ti, kteří s tím naopak problém mají, se pohybují v rozmezí 14 – 18 %. Ve všech dalších směrech je situace daleko napjatější, i když podíly těch, kdo nemají potíže s údržbou a obnovou vybavení domácnosti nebo s financováním zálib, se posílením oproti minulosti v posledním šetření dostaly takřka na hranici rovné poloviny. Úhrada dovolené a spoření podle zjištěných výsledků už tradičně nečiní problémy jen menší části dotázaných.

Tabulka č. 11 – Umožňuje celkový příjem domácnosti...?

	1993	1996	1998	1999	2000	2001
Uspokojovat základní potřeby domácnosti - jídlo, bydlení, oblečení a běžné potřeby pro domácnost	83	82	81	79	83	83
Udržovat a obnovovat vybavení domácnosti - chladnička, pračka, vysavač	32	45	42	43	43	49
Uspokojovat zájmy a koníčky členů domácnosti	45	44	39	40	44	48
Zaplacení dovolené	26	41	32	34	32	38
Spořit	21	32	26	28	27	30

Podíl souhlasných odpovědí v procentech, dopočet do 100 % ke každému údaji tvoří záporná odpověď a "nevím, netýká se"

V jiné otázce (viz. tab. č. 12) se respondenti opakovaně vyjadřovali k tomu, jakým způsobem vycházejí se svým rodinným rozpočtem. Z tohoto pohledu příznivě, tedy tak, že se nemusejí omezovat ve svých základních potřebách a že si mohou leckdy dovolit i určitý luxus, případně že si žijí velmi dobře bez jakéhokoli omezování, se vyslovuje jen malá část z nich (11 – 16 %). Přibližně polovina (46 - 52 %) se zařazuje mezi ty, kteří nemusejí příliš omezovat běžné potřeby na standardní úroveň, ale kteří musejí šetřit, pokud si chtějí dopřát nějaký luxus. Skromně a velmi šetrně, případně i s problémy, pokud jde o nejnütnější věci, hospodaří asi třetina až dvě pětiny (33 – 41 %). Konfrontace těchto odpovědí se subjektivním hodnocením životní úrovně vlastní domácnosti ukazuje, že příznivé hodnocení životní úrovně nemusí často znamenat očekávaný vysoký životní standard plynoucí z výše rodinných příjmů. Respondenti s dobrou životní úrovní zde totiž ponejvíce vypovídají o šetrném hospodaření svých domácností. Deklarovaná špatná životní úroveň se pak prakticky kryje s velmi skromnými výdajovými možnostmi rodin převážně nucených šetřit i na základních potřebách.

Tab. č. 12 - Způsob vycházení s rodinným rozpočtem

rok	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Nemáme dost peněz ani na nejnужnější potřeby	4	5	3	3	2	5	4	4	4
Žijeme skromně, šetříme i na běžných věcech	36	36	38	32	37	33	35	29	31
Běžné potřeby na standardní úrovni nemusíme moc omezovat, chceme-li si ale něco dopřát, musíme jinde ušetřit	48	47	48	52	48	46	48	52	49
Běžné potřeby na slušné úrovni nemusíme omezovat a leckdy si dovolíme i lepší věci	11	11	10	12	11	15	11	14	15
Žijeme si velmi dobře, nemusíme se nijak omezovat	1	1	1	1	2	1	2	1	1

sloupcová procenta

Tabulka č. 13 – “Jak byste hodnotil situaci v našem státě pokud jde o ...?”

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
možnost přístupu ke vzdělání	63/26	65/26	65/25	66/25	62/28	67/22	65/26
možnost přístupu ke zdravotní péči	58/40	61/36	44/53	57/39	51/44	59/36	58/37
možnost pracovat, být zaměstnán	58/37	61/34	53/41	30/53	15/82	12/84	24/72
zabezpečení ve stáří	24/66	29/62	24/63	20/72	14/74	16/73	14/77
finanční možnosti k založení rodiny	11/86	10/86	8/89	6/91	6/90	7/88	6/91
možnost získat byt	4/93	4/90	4/93	4/92	4/92	5/90	4/92

procenta (velmi dobře + spíše dobře)/(spíše špatně + velmi špatně), dopočet do 100 % v každém políčku tvoří odpovědi “neví”, velikost náhodné statistické chyby je + - 3 %.

S hodnocením životní úrovně souvisí i to, jak lidé vnímají existující možnosti nebo podmínky v různých segmentech sociální sféry. V tabulce č. 13 jsou uvedeny výsledky od r. 1995 každoročně opakovaného šetření, které se zabývá hodnocením některých z nich. Převážně pozitivně a stabilně nejlépe ze zkoumaných oblastí jsou hodnoceny možnosti přístupu ke vzdělání. Poměrně příznivé je i hodnocení situace v oblasti zdravotní péče. Pouze v r. 1997, kdy se připravovala reorganizace zdravotnických zařízení spojená s jejich redukcí, mírně převažovalo nepříznivé hodnocení. V hodnocení pracovních možností došlo k poměrně výrazným negativním změnám v letech 1997 – 1999, kdy se v souvislosti s hospodářským poklesem objevila rychle rostoucí nezaměstnanost. Původně s převahou kladně hodnocená oblast se tak proměnila v oblast hodnocenou jednoznačně negativně. Z tohoto úhlu pohledu se celková situace ani podle posledního šetření z r. 2001 nezměnila, ale v porovnání s předchozími dvěma lety byl přeci jen zaznamenán poměrně výrazný vzestup podílu příznivých hodnocení doprovázený poklesem kritických vyjádření. V hodnocení situace v oblasti zabezpečení ve stáří tradičně převažují kritické hlasy, přičemž od roku 1996 do roku 1999 byl patrný určitý sestup. Od roku 1999 je hodnocení této oblasti prakticky stabilní. Hodnocení finančních možností k založení rodiny i možností získat byt se v čase příliš nemění a zůstává tradičně velmi nepříznivé.

Jiný úhel pohledu nabízí srovnání řady jednotlivých oblastí života v retrospektivě s rokem 1989, které se v našich výzkumech stejným způsobem zjišťuje od roku 1995²⁵. Přehled pozitivního a negativního hodnocení v časové řadě je uveden v tabulce č. 14.

Tabulka č. 14 – Srovnání současné situace s obdobím před rokem 1989

Srovnání se situací před rokem 1989	1995	1996	1998	1999	2000	2001	2002
pokud jde o:	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-
možnost cestovat	78/12	73/10	67/11	67/11	66/10	64/10	73/7
přístup k informacím	68/4	61/6	64/4	59/5	65/4	60/4	66/3
možnost svobodně žít	68/5	66/4	60/6	64/5	60/4	59/4	62/3
možnost otevřeně říkat své názory	67/7	58/12	57/9	58/11	56/7	56/10	56/10
přístup ke kultuře	33/25	33/28	35/23	38/19	39/19	41/18	42/15
soukromý život	37/12	36/19	31/20	32/21	34/19	36/19	36/14
osobní pohoda	40/20	37/22	31/29	32/30	33/26	35/24	36/20
životní úroveň	32/34	31/36	28/39	30/40	31/33	34/29	35/29
volný čas	22/32	24/30	26/27	30/23	28/23	33/23	30/24
pocit osobní perspektivy	*	*	21/41	22/42	22/36	26/33	28/32
možnost ovlivňovat život v bydlišti	25/14	23/19	20/20	23/17	25/13	26/14	29/15
pracovní uplatnění	30/21	30/29	19/34	20/41	18/39	24/33	23/34
společenské postavení	25/15	25/19	21/22	21/23	21/20	23/20	25/17

možnost ovlivňovat politický život v zemi	24/17	23/20	19/23	20/22	22/17	22/20	20/19
péče o zdraví	20/36	19/39	18/40	21/35	26/21	24/31	25/31
zabezpečení ve stáří	*	*	10/55	10/55	9/54	12/51	12/48
pocit sociální jistoty	14/60	13/62	10/69	8/72	8/69	11/59	13/59
pocit bezpečí	11/67	11/65	9/67	9/68	10/65	11/58	13/54

Dopočet do 100 % tvoří odpovědi „ani lépe, ani hůře“ a „neví, netýká se“

Celkové výsledky ukazují, že změny, které s sebou přinesl nástup demokracie, pokud jde o možnost cestovat, svobodu jednání a projevu či přístup k informacím, jsou hodnoceny jednoznačně pozitivně. Naopak z hlediska pocitu bezpečí, jehož hodnocení velmi dobře koresponduje s vývojem kriminality, a z hlediska pohledu na sociální jistoty nebo zabezpečení ve stáří je situace převážně vnímána jako horší. U kategorií typu pracovní uplatnění a životní úroveň nebo položek s nimi souvisejících (pocit osobní perspektivy, společenské postavení, osobní pohoda, soukromý život) se projevují podobné trendy v návaznosti na ekonomický vývoj, jaké jsme zaznamenali u řady předchozích indikátorů. V průběhu posledních 4 let je patrné v naprosté většině zkoumaných oblastí určité zlepšení.

Závěr

Z dat vztahujících se k vývoji ekonomiky a k postojům veřejného mínění v průběhu let po pádu komunistického režimu, která jsme v hrubých obrysech a ve stručnosti rozebírali v předchozím textu, je patrné, že „český případ“ byl v kontextu postsocialistické střední, jihovýchodní a východní Evropy poměrně zvláštní. Pro Českou republiku rozhodně neplatilo, že by se klíčová rozhodnutí ekonomické reformy a jejich následná realizace odehrávaly v podmínkách všeobecného pesimismu či nedůvěry vůči institucím a jednotlivcům stojícím za těmito kroky. Ba právě naopak, značný optimismus a především velmi vytrvalá důvěra většiny české populace ve vládu, v její představitele a v její politiku byly hlavním rysem charakterizujícím veřejné mínění a atmosféru ve společnosti, a to i navzdory drastickému propadu ekonomiky a životní úrovně, který ČR postihl stejně jako ostatní postsocialistické státy, byť třeba v poněkud menším rozsahu a z relativně lepší výchozí pozice v porovnání s jinými zeměmi. Optimismem a důvěrou veřejnosti po dlouhou dobu nebyly s to výrazněji otřást ani četné skandály okolo privatizace nebo pády řady menších bank. Prudký obrát české veřejnosti v náhledu na ekonomickou situaci země a vlna kritiky ve vztahu k průběhu ekonomické transformace, které český prezident Havel opsal jako „blbou náladu“, nastaly v době, kdy se na jaře 1997 po dlouhou dobu přizívanou a široce sdílenou představou o „českém hospodářském zázraku“ střetly s ekonomickou realitou v podobě malé reprízy „mexického scénáře“, po níž se dostavila v pořadí druhá ekonomická deprese doprovázená kromě jiného citelným nárůstem nezaměstnanosti.

Z dat týkajících se vývoje veřejného mínění rovněž nevyplývá, že by ona „blbá nálada“ měla charakter všeobecného, paušalizujícího pesimismu. Ve skutečnosti mají kritické postoje veřejného mínění vesměs velmi konkrétní povahu a jsou založeny na konkrétních věcných argumentech. Veřejné mínění vedle toho (viz. postoje k privatizaci) jasně rozlišuje mezi obecnou rovinou a pohledem na konkrétní situaci. Jeho postoje k ekonomickým otázkám se rovněž zcela prokazatelně vyvíjejí ve vazbě na reálný ekonomický vývoj a u řady z nich pozitivní či optimistická vyjádření převažují.

Z hlediska eventuální průchodnosti případných dalších reforem by výše uvedené mohlo mj. znamenat, že cesta k jejich prosazení nemusí být zcela uzavřená. Na druhou stranu však v žádném případě nelze od veřejného mínění očekávat opakování masivní bíanco podpory a nekritické důvěry, jaká provázela po řadu let realizaci tzv. „radikální ekonomické reformy“. Spíše je třeba počítat s tím, že po předchozích zkušenostech bude veřejnost v přístupu k podobným záležitostem výrazně opatrnější a citlivější v případě výskytu nějakých problémů. Hodně by samozřejmě mohlo záležet i na tom, čeho se případná reforma týká a jaká je představa o jejím konečném výsledku. Např. některé v ČR diskutované varianty důchodové reformy by mohly narazit na silný odpor veřejnosti kvůli negativním zkušenostem s různými typy finančních institucí. Podstatný význam může mít i to, kdo bude případné reformy prosazovat, přičemž pozice lidí nezatížených faktickým nebo i jen imaginárním spojením s problémy z minulosti by v takovém případě byla mnohem snazší. Hmatatelné výsledky, které bude veřejnost ze svého hlediska vnímat jako přínosné, jsou přitom nejspíše jediným možným prostředkem pro trvalejší překonání existující nedůvěry. Jak je patrné z trendů vývoje veřejného mínění v posledních dvou až třech letech, není to zcela nemožné.

¹ Pro ilustraci uvedme dva příklady, které jsou tematicky nepříliš vzdálené od toho, co je předmětem našeho zájmu. Na první z nich, který se týká Spojených států, poukázal např. Noam Chomsky v knize Perspektivy moci. Do kongresových voleb v roce 1994, označovaných dobovými komentáři za „drtivé vítězství“, „triumf konservatismu“ či „historický obrát doprava“, vstoupili Newtem Gingrichem vedení vítězní američtí republikáni, kteří obdrželi 52 % hlasů při volební účasti 38 %, s programem nesoucím název „Smlouva s Amerikou“. Ten mimo jiné předpokládal drastické škrty v oblasti sociálního zabezpečení, veřejných zdravotních programů Medicare a Medicaid a výdajů na školství. Podle průzkumů veřejného mínění z téže doby však 72 % Američanů nesouhlasilo s jakýmkoli snížením výdajů na školství a nejinak tomu bylo i u výdajů na zdravotní péči a sociální zabezpečení. V době voleb si dokonce více než 60 % dospělých obyvatel USA přálo zvýšení výdajů do uvedených oblastí. Převažující nesouhlas s věcným obsahem „Smlouvy s Amerikou“, o které navíc podle tehdejších výzkumů výrazná většina voličů nikdy neslyšela, byl však ještě mnohem širší a v podstatě se dotýkal všech ústředních prvků republikánské agendy, což se nezměnilo ani v době, kdy byl tento program systematicky a důsledně realizován s tím, že jde „o naplňování vůle lidu“.

Druhý ilustrativní příklad je domácí provenience. Když na podzim 1998 vypukla v ČR cenová krize v souvislosti s dumpingovým dovozem dotovaného vepřového masa z EU, postavili se politici z pravicových stran ODS a US ostře proti jakémukoli pokusu o intervenci ze strany vlády. V té době se přitom 85 % občanů ČR vyslovilo pro vládní intervenci v podobě administrativního

omezení dovozu nebo zvýšení státní finanční podpory domácích zemědělců či určité kombinace těchto dvou možností, zatímco názor, že „česká vláda by neměla nic podnikat“ kvůli dovozům dotovaných zemědělských komodit, vyjádřila pouhá 2 % dotázaných. Dokonce i mezi stoupenci ODS mělo toto stanovisko, pevně zastávané jejich oblíbenou stranou, podporu pouhých 5 %. Oblibu ODS či US však tento diametrální rozdíl mezi stanoviskem stran a názorem jejich příznivců ve věci, která poměrně dlouho zaplňovala stránky novin a vysílací čas rozhlasových či televizních zpravodajských relací, nijak neovlivnil.

² Pod pojmem společenské elity se zde rozumí jednotlivci či skupiny, jejichž individuální vliv je významným způsobem rezonován v důsledku formálního či neformálního postavení ve společnosti.

³ V r. 1989 byla zahájena výstavba 55 965 bytů.

⁴ V r. 1989 bylo dokončeno 55 073 nových bytů.

⁵ Zahraniční dluh Československa činil v roce 1990 6,3 mld. USD, respektive 16,5 % v podílu na HDP. V Maďarsku ve stejné době dluh činil 20,3 mld. USD netto, respektive 62,2 % HDP, v Polsku dokonce více než 40 mld. USD a 70 % HDP.

⁶ V současné době představuje zhruba 17 % v poměru k HDP.

⁷ Úroveň HDP přepočítaná na obyvatele se pohybovala nad hranicí 45 000 Kčs, agregátní parita kupní síly čs. koruny k americkému dolaru činila 5 - 6 Kčs/USD.

⁸ HDP na obyvatele v samotné ČR v r. 1989 představoval přibližně 50 600 Kčs.

⁹ Ten v roce 1990 souvisel s administrativními cenovými úpravami a odbouráním tzv. záporné daně z obrátu před provedením cenové liberalizace k 1. lednu 1991. V roce 1991 prudký vzestup indexu spotřebitelských cen následoval bezprostředně v prvních týdnech po liberalizaci cen jako zřejmý důsledek tří předchozích devalvací čs. koruny celkově o 86 % uskutečněných před zavedením tzv. vnitřní konvertibility.

¹⁰ V šetření provedeném Institutem pro výzkum veřejného mínění (IVVM) na přelomu ledna a února 1991 se 76 % respondentů v rámci tehdejšího Československa (v samotné ČR 74 %, na Slovensku 81 %) vyjádřilo v tom smyslu, že se jejich životní úroveň oproti předchozímu roku zhoršila, 20 % uvedlo, že se nezměnila, a 4 % konstatovala zlepšení. O rok dříve, v únoru 1990, na stejnou otázku odpovědělo 72 % dotázaných, že se jejich životní úroveň nezměnila, zatímco zhoršení podle svých slov zaznamenalo jen 19 % respondentů.

¹¹ Celková relace mezi reálnou mzdou a produktivitou práce však přesto zůstala a dodnes zůstává z pohledu pracovníků horší než v roce 1989, protože počáteční pokles reálných mezd byl výrazně hlubší než pokles produktivity práce.

¹² Finanční účet platební bilance byl stále více aktivní díky přílivu krátkodobého zahraničního kapitálu vyvolanému existencí vysokého kladného úrokového diferenciálu při stabilním kurzu koruny.

¹³ V období 1993 – 1995 koruna nominálně posilovala vůči dolaru (viz. tabulka č. 1)

¹⁴ *Otázka: “Řekl byste, že dosavadní průběh transformace české ekonomiky je velmi úspěšný, spíše úspěšný, tak napůl, spíše neúspěšný nebo velmi neúspěšný?”*

¹⁵ Tady nám, bohužel, pro možnost přesného srovnání chybějí identické výzkumy z nejexponovanějšího období let 1991-1992. Ale jak časově přeci jen ne tak vzdálené pilotní výzkumy tohoto typu z roku 1993, tak i jiné indikátory, které se v tom období používaly, naznačují, že by ani tehdy negativní hodnocení průběhu ekonomické transformace nemuselo představovat dominující složku veřejného mínění. Např. v říjnu 1992 22 % dotázaných k postupu ekonomické reformy uvedlo, že „je v pořádku“, 29 % dokonce soudilo, že „by se měla zrychlit“, 19 % se vyslovilo pro mírné úpravy, 7 % bylo pro její zastavení a zásadní přepracování a 14 % označilo ekonomickou reformu za od počátku špatnou. Za určitý nepřímý indikátor lze považovat třeba i popularitu Václava Klause (viz tabulka č. 4), který byl s tzv. radikální ekonomickou reformou nejvíce osobně spojován.

¹⁶ Od jejího nástupu po volbách v r. 1992 až do dubna 1996 důvěra v Klausovu pravicovou koaliční vládu ve výzkumech IVVM nikdy neklesla pod 50 %. Následný pokles důvěry v ní prakticky kopíroval vývoj hodnocení průběhu ekonomické transformace, přičemž v době, kdy na konci r. 1997 podala demisi, Klausově vládě důvěřovalo pouze 14 % občanů.

¹⁷ Národním příkladem takového postupu byla např. „mobilizační“ kampaň Občanské demokratické strany před volbami do Poslanecké sněmovny v roce 1998.

¹⁸ Viz. svého času velmi populární „nepopulární heslo“ o nevyhnutelném „utahování opasků“.

¹⁹ V roce 1991 čs. federální vláda a ministerstvo financí výrazně podhodnotily vzestup cenové hladiny, když roční míru inflace odhadly na 25 – 30 %. Mzdy v té době ještě podléhaly vládní regulaci, přičemž jejich předem stanovený nominální růst nebyl dodatečně upravován.

²⁰ V šetření Sociologického ústavu AV ČR z roku 1999 uskutečněném v rámci projektu Deset let společenské transformace

České a Slovenské republiky kritický postoj ke kupónové privatizaci vyjádřilo 58,2 % respondentů, zatímco bez výhrad vůči ní bylo 23,9 % dotázaných a zbylých 17,9 % ji nedokázalo posoudit. Společně s tzv. přímými prodeji velkých podniků byla kupónová privatizace podle výsledků zmíněného výzkumu nejkritičtěji posuzovanou privatizační metodou.

²¹ Tímto termínem byl v České republice označován spontánní proces následující s odstupem po dvou „vlnách“ kupónové privatizace, v němž investoři usilující o získání majoritního podílu v akciových společnostech privatizovaných kupónovou metodou skupovali, obvykle potají, mimo rámec existujících veřejných trhů (burzy cenných papírů a RM-systému) a pomocí různých prostředníků, akcie vlastněné investičními privatizačními fondy i jednotlivými drobnými akcionáři.

²² *Otázka: "Jak byste hodnotil země, které Vám přečtu, podle jejich hospodářské úrovně? Velmi dobře, spíše dobře, spíše špatně nebo velmi špatně?"*

²³ *Otázka: "Domníváte se, že většina nezaměstnaných u nás nemůže sehnat vhodnou práci, nemůže sehnat vůbec žádnou práci nebo nemá zájem pracovat?"*

²⁴ *Otázka: „Považujete životní úroveň své domácnosti za velmi dobrou, za spíše dobrou, za spíše špatnou nebo za velmi špatnou?“*

²⁵ *Otázka: „Když porovnáte svůj dnešní život se situací před listopadem 1989, řekl byste, že jste na tom pokud jde o ... rozhodně lépe, spíše lépe, ani lépe, ani hůře, spíše hůře nebo rozhodně hůře?“*

● [INEKO](#) ● [Aktuality](#) ✓ [Projekty](#) ● [Semináře](#) ● [Publikácie](#) ● [Sponzori](#) ● [Kontakt](#) [Linky](#)
